

„Seksą palikime pabaigoje“: jaunimo spauda kaip neformalaus lytiškumo ugdymo erdvė Lietuvoje (1988–2004 m.)

Kotryna Bėčiūtė

Doktorantė

Vilniaus universitetas

Istorijos fakultetas

Naujosios istorijos katedra

El. paštas: kotryna.beciute@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8958-7962>

Santrauka. Per visą atkurtos Nepriklausomybės laikotarpį Lietuvos mokyklose nebuvo įgyvendinta nuosekli, visuotinė lytiškumo ugdymo programa. Tokio institucinio vakuumo sąlygomis jaunimo spauda tapo svarbia neformalaus lytiškumo ugdymo erdve. Šiame straipsnyje analizuojamas 1988–2004 m. laikotarpis ir dvi ryškiausios to meto iniciatyvos: žurnalo *Jaunimo gretos* rubrika „Meilės paslaptys“ (1988–1992) ir žurnalo *Panelė* rubrika „Raudonasis puslapis“ (1994–2015). Remiantis šiais šaltiniais ir Švietimo plėtotės centro archyviniais dokumentais, straipsnyje atskleidžiamas institucinis lytiškumo ugdymo kontekstas bei jaunimo leidinių kuriami ir palaikomi seksualumo naratyvai ir normos. Tyrimas rodo, kad šie jaunimo žurnalai suteikė prieinamesnės ir atviresnės informacijos nei mokykla, tačiau kartu reproduko heteronormatyvumą, moralizavo abortą ir pateikė siaurą seksualinės prievartos sampratą. Nors visuomenėje seksualumo diskursas plėtėsi, augo medijų seksualizacija ir kilo viešos diskusijos, temos ir normos, susijusios su jaunimo seksualumu, išliko itin atsparios pokyčiams.

Reikšminiai žodžiai: lytiškumo ugdymas, seksualumo kultūra, dešimtas dešimtmetis, XX a.

“Shall We Stash Sex on the Last Page?”: Youth Printed Mass Media as a Space of Informal Education of Sexuality in Lithuania (1988–2004)

Abstract. Throughout the period following the restoration of Lithuanian independence, no coherent sexuality education programme was being implemented in schools. In the absence of such institutional provision, the youth press became an important site of informal sexuality education. This article examines the period of 1988–2004 and two prominent initiatives: the “Secrets of Love” column in the *Jaunimo gretos* [The Ranks of Youth] magazine (1988–1992) and the “Red Page” column in *Panelė* [Young Lady] (1994–2015). Drawing on these sources and archival documents, it reconstructs the institutional context and analyses the narratives and norms that were being constructed in these publications. The findings suggest that youth magazines provided more accessible information than schools, yet reproduced heteronormativity, moralised abortion, and advanced a narrow conception of sexual violence. Although the public sexual discourse was expanding, norms relating to youth sexuality remained highly resistant to change.

Keywords: sexuality education, sexual culture, post-Soviet transformation, 1990s, education.

Received: 10/03/2026. Accepted: 07/05/2026

Copyright © 2026 Kotryna Bėčiūtė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

*Pirma reikia išspręsti daug socialinių problemų, o seksą palikime pabaigoje*¹
Skaitytojo laiškas žurnalo *Jaunimo gretos* redakcijai, 1988 m.

Lytiškumo ugdymas² Lietuvos mokyklose iki šiol yra fragmentiškas. Nors 2023 m. įsigaliojo nauja „Gyvenimo įgūdžių ugdymo programa“, lytiškumo ugdymui skiriamą nedidelę jos turinio dalis, todėl net baziniai klausimai gali būti aptariami paviršutiniškai³. Praktikoje ugdymo kokybė neretai priklauso ne nuo sistemingos švietimo politikos, bet nuo atskirų mokytojų, mokyklų vadov(i)ų ir tėvų iniciatyvų.

Dalis šios problemos šaknų glūdi pirmajame Nepriklausomybės dešimtmetyje. Būtent tada ne tik nebuvo sukurta nuosekli ir visuotinė lytiškumo ugdymo sistema, bet ir sudarė ilgalaikę ideologinę bei terminologinę įtampą tarp skirtingų paradigmų: „rengimo šeimai“, „lytinio švietimo“ ir „lytiškumo ugdymo“, atspindėjusi gilesnį nesutarimą dėl seksualumo sampratos ir jos vietos mokyklinėje erdvėje. Vis dėlto jaunimo seksualumo socializacija visada vyksta nepaisant formalaus švietimo spragų, per medijas, populiariąją kultūrą ir bendraamžių patirtis⁴. Transformacijos laikotarpiu viena reikšmingiausių tokių neformalaus lytinio švietimo⁵ erdvių Lietuvoje tapo spauda.

Šiame straipsnyje analizuojamos dvi ryškiausios jaunimo spaudos iniciatyvos – žurnalo *Jaunimo gretos* rubrika „Meilės paslaptys“ (1988–1992) ir žurnalo *Panelė* rubrika „Raudonasis puslapis“ (1994–2015). Siekiama atsakyti į du pagrindinius klausimus: kokius naratyvus apie seksualumą kūrė ir palaikė šios rubrikos? Kokias seksualumo ribas jos brėžė? Tiriamas laikotarpis apima 1988–2004 m., nuo pirmųjų viešų diskusijų apie lytiškumą, peržengusių vėlyvojo sovietmečio medikalizuotą-reprodukcinį diskursinį rėmą Sąjūdžio epochoje, iki Lietuvos narystės ES ir NATO, simboliškai ženklusios transformacijos laikotarpio pabaigą.

Šių dviejų leidinių pasirinkimą lėmė trys kriterijai. Pirma, abi rubrikos lytinio švietimo turinį jaunimui plėtojo nuosekliai, o ne fragmentiškai. Antra, abi pasiekė plačią auditoriją: *Jaunimo gretos* dešimto dešimtmečio pradžioje buvo vienas populiariausių jaunimui skirtų leidinių⁶, *Panelė* tapo vienu plačiausiai skaitomu merginoms skirtu žurnalu visu dešimtmečio antrosios pusės laikotarpiu⁷. Trečia, kartu šios rubrikos apima visą tiriamąjį laikotarpį (1988–2004 m.) be ilgesnių pertraukų. Kitos jaunimui skirtos rubrikos analizuojamu laikotarpiu buvo arba labai trumpalaikės, arba apsiribojo bendrais higienos klausimais.

Vėlyvojo sovietmečio Lietuvos seksualumo kultūra pastaraisiais metais sulaukė intensyvesnio istoriografinio dėmesio. Leinartė ir Maslauskaitė per šeimos sociologijos

¹ *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 6, p. 22.

² Terminas aptariamas toliau įvade.

³ D. Šukytė, M. Požėla, 2025.

⁴ R. Shtarkshall et al., 2007, p. 116.

⁵ Lytiškumo ugdymo tyrimuose įprastai skiriamas formalusis ir neformalusis lytiškumo ugdymas. Formalusis lytiškumo ugdymas siejamas su mokyklinėmis ugdymo programomis, o neformalusis lytiškumo ugdymas apima neinstitucinius ir kasdienius seksualinės informacijos šaltinius: šeimą, bendraamžius, romantinius ar seksualinius partnerius, jaunimo darbuotojus, žiniasklaidą ir kitas viešosios kultūros formas. Žr. R. A. Shtarkshall, J. S. Santelli, J. S. Hirsch, 2007; M. Lavie-Ajayi, 2020.

⁶ Žr. V. Gaidys, D. Tureikytė, 2015, p. 135.

⁷ L. Šumskaitė, G. Rapolienė, 2019.

prizmę parodė intymumo, santuokos ir reprodukcinio elgesio kaitą⁸. Navickaitė išryškino lyčių papildomumo paradigmą sovietiniu pedagoginiu ir ekspertiniu požiūriu⁹. Šie darbai atveria istorinį foną, nuo kurio prasideda transformacijos laikotarpio diskursai. Pastaraisiais metais taip pat labai išsiplėtė XX a. lytiškumo ugdymo ir seksualumo kultūros istoriniai tyrimai Lietuvos ir platesniame Rytų bei Vidurio Europos istoriografiniame kontekste. Nuo visam regionui skirtų tyrimų¹⁰ iki nacionalinių atvejų – Lenkijos¹¹, Čekoslovakijos¹², Latvijos¹³, Estijos¹⁴ ir Lietuvos¹⁵. Šie darbai atskleidžia sudėtingą nelinijinę lytinio švietimo situaciją socializmo laikotarpiu. Vis dėlto laikas po Sovietų Sąjungos griūties lieka menkai tirtas. Šiuo laikotarpiu atlikti sociologiniai ir edukologiniai tyrimai labiau talkina kaip šaltiniai, padeda atskleisti vykusią kultūrinę ir akademinę diskusiją apie lytiškumo ugdymo paradigmas.

Gaigalienė (2000) analizavo rengimo šeimai tradicijas Lietuvoje kaip dominuojančią paradigmą¹⁶, Obelenienė ir Pūkelis (2004)¹⁷ atvirai kritikavo informaciniu modeliu grįstą „lytinį švietimą“ kaip nesuderinamą su nacionalinėmis vertybėmis. Daudaravičienė (2001) siekė atskleisti šių dviejų sąvokų skirtumą¹⁸. Obelenienės vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams (2008)¹⁹ sustiprino katalikišką paradigmą edukologijos lauke, o vėlesni tyrimai – programų įgyvendinimo ataskaitos²⁰, pedagogų pasirengimo analizė²¹ ir naujausios programos vertinimas Katalikų bažnyčios mokymo požiūriu (Obelenienė ir Narbekovas, 2023)²² – liudija šio modelio institucinį atsparumą iki šių dienų. Jau 2009 m. Ustilaitė tyrė 2007 m. sukurtos „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos“ efektyvumą, aptardama trumpą lytinio švietimo istoriją²³. Giniotaitė analizavo lytiškumo ugdymo diskursus (2018)²⁴, o jos neseniai apginta disertacija (2024), grįsta suaugusiųjų naratyvais apie lytiškumo ugdymą, yra kol kas išsamiausias lietuviškas tyrimas šia tema, nors lytiškumo ugdymo Lietuvoje istorija aptariama glaustai²⁵.

Tačiau istorinių darbų, analizuojančių ypatingą 1988–2004 m. transformacijos laikotarpį, iki šiol nėra. Būtent šiuo metu buvo sprendžiama ne tik „kaip“ mokyti, bet ir „ar“ apskritai jaunimas turi teisę į atvirą žinojimą. Šią spragą siekiu užpildyti ir šiuo

⁸ D. Leinartė, 2022; A. Maslauskaitė, 2004.

⁹ R. Navickaitė, 2024.

¹⁰ A. Kościańska, A. Kurimay, K. Lišková, H. Z. Renkin (eds.), 2025; Y. Gradska, A. Kondakov, M. Shevtsova, 2020.

¹¹ A. Kościańska, 2021; A. Dobrowolska, 2025.

¹² K. Lišková, 2018.

¹³ S. Hearne, 2023; I. Lipša, 2022.

¹⁴ K. Haldre, K. Part, E. Ketting, 2012; J. Kivelä, K. Haldre, K. Part, E. Ketting, R. Baltussen, 2014.

¹⁵ V. Klumbys, T. Vaiseta, 2022; R. Navickaitė, 2023.

¹⁶ M. Gaigalienė, 2000.

¹⁷ B. Obelenienė, K. Pūkelis, 2004.

¹⁸ V. Daudaravičienė, 2001.

¹⁹ B. Obelenienė, 2008.

²⁰ S. Ustilaitė, A. Kalinkevičienė, V. Juškelienė, 2009; S. Ustilaitė (sud.), 2008; T. N. Liobikienė, 2006.

²¹ M. Bytautas, S. Daukila, 2023.

²² B. Obelenienė, A. Narbekovas, 2023.

²³ S. Ustilaitė et al., 2009.

²⁴ A. Ginotaitė, 2018.

²⁵ A. Ginotaitė, 2024.

straipsniu, kurio šaltinių bazę sudaro iki šiol netyrinėti Švietimo plėtotės centro (iki 2001 m. – Pedagogikos instituto) archyviniai dokumentai – Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros bei Dorinio ugdymo komisijų posėdžių protokolai, programų vertinimo dokumentai, susirašinėjimas su Švietimo ministerija, nevyriausybėmis organizacijomis ir tarptautinėmis organizacijomis, programų projektai (Lietuvos valstybės naujasis archyvas (toliau – LVNA), f. 222) – ir jaunimo spaudos leidiniai *Panelė* bei *Jaunimo gretos*²⁶.

Šio straipsnio **tikslas** – atskleisti, kaip, Lietuvos mokyklose nesusiformavus formaliai lytiškumo ugdymo programai, jaunimo spauda tapo alternatyvia lytiškumo ugdymo erdve ir kokias seksualumo normas analizuojamos rubrikos kūrė bei palaikė. Siekdama šio tikslo, keliuosi tris **uždavinius**: pirma, rekonstruoti institucinį lytiškumo ugdymo kontekstą 1988–2004 m.; antra, išanalizuoti rubrikų „Meilės paslaptys“ ir „Raudonasis puslapis“ struktūrą, turinį ir normatyvinius diskursus; trečia, aptarti, ką šie diskursai atskleidžia apie posovietinės seksualumo kultūros transformacijos pobūdį nagrinėjamu laikotarpiu.

Straipsnyje **sąvokos** „lytiškumo ugdymas“ ir „lytinis švietimas“ vartojamos atsižvelgiant į jų istorinį kontekstą, o ne kaip griežti analitiniai terminai. Analizuojamu laikotarpiu jos nebuvo nei stabilios, nei neutralios ir kiekviena galėjo įgauti skirtingą reikšmę atsižvelgiant į tai, kas ir koku tikslu ją vartojo. Šis terminologinis daugiabalsiškumas nebuvo atsitiktinis. Jis atspindėjo esminius ideologinius nesutarimus dėl seksualumo sampratos ir lytiškumo ugdymo vietos mokyklinėje erdvėje. Giniotaitė šią situaciją apibūdina kaip „terminologinę nesantaiką“²⁷ – padėtį, kai ginčijamasi dėl sąvokų, tačiau iš tiesų nesutariama dėl turinio.

Šios nesantaikos šaknys siekia devintojo dešimtmečio pabaigą. Švietimo ministerija nuosekliai teikė pirmenybę „lytiškumo ugdymui“, argumentuodama, kad ugdymas formuoja vertybes, o ne vien teikia techninę informaciją. Tačiau tą pačią sąvoką lygiai taip pat aktyviai vartojo ir nevyriausybinės organizacijos, besiremiančios visapusiško seksualumo ugdymo (angl. *comprehensive sexuality education*) kryptimi ir suprantančios ją iš esmės priešingai. Taip ta pati sąvoka buvo pritaikyta radikalai skirtingoms programoms – tiek susilaikymu grįstam „rengimui šeimai“, tiek į žmogaus teises ir sveikatą orientuotam lytiškumo ugdymui. Būtent šis paradoksas yra vienas ryškiausių analizuojamo laikotarpio lytiškumo ugdymo diskurso bruožų.

Tarp tylos ir informacijos: neįvykusi lytiškumo ugdymo reforma Lietuvoje

Sovietmečiu formalios lytinio švietimo²⁸ programos mokyklose nebuvo. Vėlyvuoju laikotarpiu moksleiviai galėjo tikėtis tik pavienių pamokų apie žmogaus fiziologiją, reprodukcinę sistemą ar higieną, o spaudoje – pavienių straipsnių apie lytiškai plintančias

²⁶ Straipsnyje pasitelkiau ir vieną pusiau struktūruotą interviu su seksologu ir psichoterapeutu Vitalijumi Žuku. Interviu atliktas 2025 m. kaip platesnio doktorantūros tyrimo dalis.

²⁷ A. Giniotaitė, 2018, p. 166.

²⁸ Sovietmečiu dažniausiai vartoti terminai buvo *lytinis auklėjimas* ir *seksualinis švietimas*.

ligas, santuoką, menstruacijas ar seksualinio gyvenimo sutrikimus. Istorikai Vaiseta ir Klumbys paneigė mitą, esą sovietmečiu apie lytiškumą visai nekalbėta, pabrėždami, kad bent jau nuo septinto dešimtmečio pabaigos viešojoje erdvėje informacijos apie seksualumą netrūko²⁹. Vis dėlto didžioji dalis tokios informacijos buvo pateikiama medikališkai, techniškai, fragmentiškai ir vengiant platesnių atvirų diskusijų. Be to, informacijos ne apie higieną, menstruacijas ar ligas, o būtent apie seksualinį gyvenimą dažniausiai buvo galima rasti tik specializuotuose leidiniuose ar knygose³⁰. Vienu ryškiausių tokių neoficialių „vadovėlių“ tapo latvių gydytojo Janio Zaličio knyga *Meilės vardu* (1985)³¹, kuri to meto kontekste išsiskyrė atvirumu: aptarė ne tik biologinius, bet ir psichologinius intymių santykių aspektus, kalbėjo apie malonumą bei pateikė konkrečių patarimų, kaip jį pasiekti³². Daliai skaitytojų ši knyga išliko vienu pagrindinių informacijos apie seksualinį gyvenimą šaltinių ir XX a. dešimtajame dešimtmetyje.

Dar 1988 m., pedagogei Meilei Lukšienei lyderiaujant, buvo sukurta „Tautinės mokyklos koncepcija“. Joje akcentuojama, kad šeimos pareiga yra suteikti vaikui sveikatos, dorovės, kultūros pamatus, o „tautos švietimo sistemoje turi būti numatytas būsimų motinų ir tėvų rengimas toms pareigoms atlikti“³³. Tad atkūrus Nepriklausomybę lytinio švietimo klausimą bandyta svarstyti iš naujo, ieškant „lietuviško“ kelio. Tačiau gana greitai dėl skirtingų vertybinių nuostatų lytiškumo klausimu susiformavo dvi ryškios kryptys ar požiūriai: rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo.

1993 m. AIDS centro atlikto tyrimo duomenimis, 90,9 % moksleivių teigė, kad „seksualinis švietimas“ mokyklose yra nepakankamas³⁴. Vykstant švietimo reformai buvo vilties lytiškumo ugdymą įtraukti į atnaujinamas programas, tačiau jis nebuvo išskirtas kaip atskira disciplina ar visuotinė programa. Visą dešimtą dešimtmetį lytiškumo ugdymo temos daugiausia buvo fragmentiškai integruojamos į sveikatos ir dorinio ugdymo sritis. Švietimo plėtotės centre (ŠPC)³⁵ lytiškumo ugdymo klausimus kuravo Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros bei Dorinio ugdymo komisijos, kurios vertino įvairių institucijų, organizacijų ir pavienių asmenų teikiamą metodinę medžiagą, projektus bei programas ir sprendė, ar jas galima rekomenduoti mokykloms ir Švietimo ministerijai.

Kadangi lytiškumo ugdymas nebuvo nuosekliai įtvirtintas švietimo sistemoje, mokyklos šį klausimą dažnai sprendė savarankiškai, pasitelkdamos įvairias išorines iniciatyvas. Skirtingos organizacijos, institucijos bei pavieniai lektoriai siūlė seminarus, pas-

²⁹ V. Klumbys, T. Vaiseta, 2022, p. 137.

³⁰ Pavyzdžiui, Rudolfas Noibertas, *Nauja knyga apie vedybinį gyvenimą*, Vilnius: Mintis, 1972; Vanda Kobilecka, A. Jačevskis, *Mergaitės apie mergaites*, Vilnius: Mokslas, 1981; K[azimeras] Imelinis, *Lytinio gyvenimo psichohigiena*, Vilnius: Mokslas, 1979.

³¹ 1987 m. sociologai atliko bibliotekų ir knygynų apklausą, kuri atskleidė, kad Zaličio *Meilės vardu* yra viena perkamiausių. Be to, tarp 12 deficitinių knygų sąrašė esančių knygų jį užėmė pirmą vietą. Žr. V. Klumbys, T. Vaiseta, 2022, p. 137.

³² Plačiau skaityti čia: R. Navickaitė, 2023.

³³ *Tautinė mokykla, Lietuvos vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos koncepcija*, Vilnius: Žinija, 1989, p. 11.

³⁴ „Moksleivių žinios apie AIDS ir jų seksualinis elgesys“, *AIDS centras*, 1993, in: LVNA, f. 193, ap. 1, b. 41, p. 16.

³⁵ Švietimo plėtotės centras (ŠPC), valstybinė biudžetinė švietimo įstaiga, vykdanči bendrojo ugdymo turinį reglamentuojančių dokumentų bei metodinės medžiagos rengimą ir diegimą, švietimo sistemos monitoringą ir švietimo plėtotės modeliavimą. 2001 m. ŠPC reorganizuotas iš Pedagogikos instituto.

kaitas ar metodines programas apie lytiškumą, reprodukcinę sveikatą, AIDS prevenciją ar priklausomybes. XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje tokia praktika tapo gana įprasta. Tai leidžia teigti, kad aiškos ir nuoseklios švietimo politikos trūkumas nebuvo neutralus, jis sudarė sąlygas formuotis fragmentuotam lytiškumo ugdymo laukui, kuriame veikė įvairios ideologinės, religinės ir nevyriausybines iniciatyvos.

Šiame lauke aktyviai veikė katalikiškos organizacijos³⁶, nevyriausybines organizacijos, taip pat naujai susikūrusios edukacinės ar konsultacinės įstaigos. Archyviniai dokumentai rodo, kad tarp šių iniciatyvų neretai pasitaikydavo organizacijų ar pavienių lektorių, neturinčių jokio pedagoginio ar medicininio pasirengimo, ir kontroversiškai vertinamų judėjimų, pavyzdžiui, scientologija ar „Tikėjimo žodis“³⁷.

Ši problema Lietuvos istoriografijoje iki šiol nagrinėta itin fragmentiškai. Menkai tyrinėti Švietimo plėtotės centro archyvai leidžia geriau rekonstruoti, kaip formavosi šis nevienalytis lytiškumo ugdymo laukas. Pavyzdžiui, 2000 m. VŠĮ „Renovizija“ („Tikėjimo žodžio“ įmonė) Švietimo ministerijai siūlė programą, apimančią paskaitas „Meilė, seksas ir tiesa“, „Reprodukcinę sveikatą: abortas, jo žala ir pasekmės“, „Evoliucija ir sukūrimas“³⁸. Nors ekspertų komisija, identifikavusi organizacijos sektantinį pobūdį, rekomendavo šių programų netvirtinti ir mokykloms rekomenduoti jų „neįsileisti“, pati organizacija nurodė jau surengusi 72 renginius ir 113 paskaitų švietimo įstaigose³⁹. Šis atvejis iliustruoja, kad formalių standartų nebuvimas sudarė sąlygas ideologiškai angažuotiems veikėjams įsitvirtinti švietimo erdvėje iki valstybės institucijos spėjo reaguoti. O visuotinio lytiškumo ugdymo modelio nesukūrusi švietimo sistema paradoksaliai prarado ir galimybę šią erdvę kuruoti ir kontroliuoti.

Komisijų posėdžių protokolų analizė rodo, kad poreikis mokyklose kalbėti apie lytiškumą iš esmės buvo pripažįstamas, tačiau faktiškai lytiškumo ugdymo klausimai komisijų darbotvarkėse užėmė marginalią vietą. Diskusijose ryškėjo aiški vertybinė kryptis – „rengimo šeimai“ modelis, grindžiamas susilaikymu ir natūraliu šeimos planavimu. Šios krypties buvo laikomasi nuosekliai, atrenkant metodinę medžiagą ir vertinant išorines programas.

Pavyzdžiui, 2003 m. Švedijos lytinio švietimo asociacija RFSU, viena seniausių ir įtakingiausių tokio pobūdžio organizacijų Europoje⁴⁰, Baltijos šalims siūlė bendrą projektą. RFSU atliko lytinio švietimo situacijos analizę, rizikų vertinimo tyrimą ir sudarė ilgalaikę programą. Tačiau Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisija nutarė nesutikti ir tokiam projekte nedalyvauti⁴¹, argumentuodama, kad siūlomos nuostatos neatitinka Švietimo įstatymo reikalavimo „ugdyti tvirtas dorovines nuostatas“⁴². Ko-

³⁶ Daugiau žr. T. N. Liobikienė, 2006, p. 93.

³⁷ Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisijos posėdžių Nr. 9–10 dokumentai, 2001 01 08–2001 04 04, in: LVNA, f. 222, ap. 4, b. 56, p. 5.

³⁸ Ibid., p. 19.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ RFSU yra plačiai žinoma ir didelį profesinį autoritetą turinti organizacija. Vakarų pasaulio kontekste RFSU laikoma viena seniausių ir įtakingiausių lytiškumo ugdymo institucijų Europoje.

⁴¹ RFSU tinklalapio duomenimis, 2003–2004 m. Baltijos šalyse vyko bendras lytiškumo ugdymo projektas. Vis dėlto iš turimų šaltinių neįmanoma nustatyti, ar ir koku mastu Lietuva jame dalyvavo – tai reikalauja atskiro tyrimo.

⁴² Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisijos posėdžių dokumentai, 2003 01 14–2003 02 10, in: LVNA, f. 222, ap. 4, b. 92, p. 32.

misija pabrėžė, kad „[m]okyklose prevencinės programos turi remtis rizikos šalinimo, o ne rizikos mažinimo programomis“⁴³. T. y. vietoj informacijos apie kontracepcijos būdus, saugius lytinius santykius, realias rizikas buvo siūloma akcentuoti susilaikymo svarbą, plėtoti „vaisingumo pažinimą, natūralius šeimos planavimo metodus, nurodyti nepageidaujamą kontraceptinių priemonių poveikį tiek fizinei sveikatai, tiek dvasiniam bendravimui“⁴⁴.

Rengimo šeimai kryptį smarkiai palaikė įtaką atgavusi Katalikų bažnyčia, konservatyvesni visuomenės veikėjai, politikai. Anot Zimmermano, griuvus Sovietų Sąjungai, Rytų Europoje Bažnyčia galėjo ne(be)varžoma dalyvauti diskurse apie lytiškumo ugdymą mokyklose⁴⁵. Vatikanas sistemingai smerkė visapusišką lytiškumo ugdymą kaip nesuderinamą su katalikiškąja etika, tapdamas svarbiu ideologiniu atramos tašku konservatyvioms iniciatyvoms visame regione⁴⁶. Lietuvoje jau pirmosios vyriausybės švietimo ir kultūros ministras Darius Kuolys uždavė toną kritikuodamas AIDS prevencijai skirtą „Prezervatyvų šventę“ (1991) teigdamas, jog „ministerija nemano, kad sąvoką „saugus seksas“ būtų galima suderinti su pradėtają Lietuvos švietime vykdyti dorinio ugdymo programa, kuri remiasi baltiškąja skaisios bei ištikimybės samprata ir krikščioniškąja etika“⁴⁷. Tačiau kitaip nei Lenkijoje, kur Katalikų bažnyčios įtaka pasireiškė griežtu katalikiškosios moralės įteisinimu įstatymuose (pvz., 1993 m. panaikinta plati aborto prieiga)⁴⁸, Lietuvoje ji veikė labiau kaip religinė-tautinė vertybinė retorika švietimo lauke.

Tokia kryptis palaikyta ir parlamentiniu lygmeniu. 2003 m. Seimo posėdyje švietimo ministras Monkevičius, atsakydamas į klausimą dėl Švedijos lytinio švietimo asociacijos siūlomų metodikų, pabrėžė, kad: „Šiandien pas mane kaip tik ateina Bažnyčios hierarchai ir mes su jais kalbėsime, bet mes negalime užsidaryti, mes būsime Europos Sąjungoje.“⁴⁹ Tais pačiais metais Degutienė, grįždama prie Rengimo šeimai ir lytinio ugdymo programos rengimo, ministro klausė, ar darbo grupė, kaip buvo žadėta, bus papildyta naujais nariais ir ar „švediškios programos toliau nebus diegiamos“⁵⁰. Ministras atsakė, kad „iš tikrųjų ir lytinis gyvenimas, ir brendimas, ir rengimas šeimai – visa tai suderinama, ir ta darbo grupė buvo papildyta Vyskupų konferencijos pasiūlytu atstovu, katalikiškos mokyklos direktoriumi. Mes nemanome, kad tai darbo grupei reikėtų bijoti kitokių nuomonių“⁵¹. Šie epizodai rodo, kad lytiškumo ugdymo politika buvo formuojama ne kaip savarankiškas sveikatos ir švietimo klausimas, o kaip vertybiškai kontro-

⁴³ Ibid., p. 34.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ J. Zimmerman, 2015, p. 128–129.

⁴⁶ Ibid., p. 116–117.

⁴⁷ M. Maminskaitė, 2017.

⁴⁸ A. Kościńska, 2021.

⁴⁹ Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 390, stenograma, 2003-06-12, Lietuvos Respublikos Seimas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.212901>.

⁵⁰ Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 457, stenograma, 2003-12-18, Lietuvos Respublikos Seimas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.223976>.

⁵¹ Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 457, stenograma, 2003-12-18, Lietuvos Respublikos Seimas, <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.223976>.

liuojama sritis: tarptautinės, visapusiškesnio lytiškumo ugdymo kryptys buvo priimamos atsargiai, jos nuolat derintos su katalikiška rengimo šeimai paradigma. Minėtas RFSU situacijos analizės tyrimas 2003 m. kaip esminę programos įgyvendinimo riziką Lietuvoje išskyrė būtent Katalikų bažnyčios pasipriešinimą ir įtaką⁵².

Visą tiriamąjį laikotarpį valstybės institucijos, nors ir atsargiai vertindamos, vis dėlto ideologiškai artimesnėmis laikė „rizikos šalinimo“ paradigmas nei tarptautines, sveikatos ir žmogaus teisių principais paremtas programas. Tas pats „tradicijų ir vertybių“ modelis, kuriuo švietimo institucijų atstovai grindė pasipriešinimą lytiškumo ugdymo pokyčiams, lygia greta veikė ir kitose valstybės institucijose, kurios aktyviai siekė riboti seksualizuotą turinį viešajame lauke⁵³. Tai leidžia matyti, kad tiek lytiškumo ugdymo stabdymas, tiek seksualizuoto turinio ribojimas viešajame lauke buvo grįsti ta pačia valstybės nuostata – ji yra kompetentingesnė už pavienį pilietį spręsti seksualumo klausimus.

Visu tiriamuoju laikotarpiu Lietuvos švietime taip ir nebuvo sukurta ir įgyvendinta jokia nuosekli, visuotinė lytiškumo ugdymo / šeimos rengimo programa. Būta atskirų iniciatyvų, sukurta keletas neprivalomų mokymo programų⁵⁴, tačiau šios programos nebuvo įgyvendinamos veiksmingai. Mokytojoms (-ams) trūko kompetencijos, laiko ir galimybės **lytiškumo ugdymą** integruoti į dėstomą dalyką, o kai kuriems pedagogams (-ėms) naujai įgytos žinios „sukėlė tam tikrą sumaištį, nes vertė keisti įprastas vertybines nuostatas ir požiūrį į kontracepciją, abortą ir „saugų seksą““⁵⁵.

Pirmoji oficiali „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa“ buvo patvirtinta tik 2007 m., tačiau ir jos nuosekliai įgyvendinti nepavyko. Tai liudija, kad didžioji dalis diskusijų nebuvo apie informacijos kokybę ar pedagoginį efektyvumą, jos buvo apie tai, kokia seksualumo samprata laikytina „tinkama“ mokiniams. Tokiame kontekste jaunimo spauda įgijo papildomą reikšmę, ji tapo viena iš nedaugelio erdvių, kuriose buvo galima aptarti realias seksualines patirtis ir tikėtis ne tik moralizavimo, bet ir praktiškų atsakymų.

Latvijos ir Estijos raida leidžia tiksliau įrėminti Lietuvos atvejį. Estija išsiskyrė anksčiau formaliu ugdymu. 1996 m. į naująją mokymo programą lytiškumo ugdymo temos pirmą kartą buvo įtrauktos kaip privalomas ugdymas pagrindinėse mokyklose. Tačiau šalyje dar nuo 1991–1992 m. veikė jaunimo konsultavimo centrai seksualinės sveikatos klausimais⁵⁶. Latvijoje formalizacija buvo vėlesnė ir daug siauresnė. Lytiškumo ugdymas į mokyklinę programą buvo įtrauktas 1998 m. per sveikatos ugdymo programą⁵⁷, iki tol jis laikytas šeimos atsakomybe. Tačiau praktikoje lytiškumo ugdymas sudarė itin mažą programos dalį ir smarkiai priklausė nuo mokyklų išteklių⁵⁸. Nei Latvijoje, nei Estijoje Bažnyčia neturėjo tokios stiprios įtakos lytiškumo ugdymo lauke.

⁵² Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisijos posėdžių dokumentai, 2003 01 14–2003 02 10, in: LVNA, f. 222, ap. 4, b. 92, p. 23.

⁵³ K. Bėčiūtė, 2024, p. 62.

⁵⁴ *Paauglio žvaigždės* (1996); *Gyvenimo kryžkelėje* (1997); *Universaliosios sveikatos ugdymo ir rengimo šeimai bei lytiškumo ugdymo programos* (2000).

⁵⁵ S. Ustilaitė, A. Kalinkevičienė, V. Juškelienė, 2009, p. 109.

⁵⁶ K. Haldre, K. Part, E. Ketting, 2012.

⁵⁷ K. Beaumont, M. Maguire, 2013, p. 22.

⁵⁸ IPPF European Network, 2006, p. 58–59.

„Meilės paslaptys“: kas turi teisę formuoti jaunų žmonių žinojimą?

Atkūrus nepriklausomybę, su lytiškumu susijęs turinys pradėjo rasti įvairiuose periodiniuose leidiniuose: *Moteris*⁵⁹, *Ji, Sveikata, Šeima* ir kt.⁶⁰ Nors šie leidiniai formaliai buvo skirti suaugusioms moterims, tikėtina, kad juos skaitė ir paaugliai, ieškodami prieinamos informacijos lytinio gyvenimo temomis⁶¹. Tuo pat metu ėmė plėstis seksologų bei seksologų-psichoterapeutų tinklas. Jų tematiniai straipsniai, klausimų ir atsakymų žanras tapo įprasta populiarių leidinių dalimi. Pavyzdžiui, seksologas ir psichoterapeutas Vitalijus Žukas pamena, kad dešimto dešimtmečio pradžioje pradėjęs bendradarbiauti su žurnalu *Moteris*, siekė pateikti ne vien medikalizuotą poziciją, bet ir kalbėti apie tarpusavio psichologiją, intymumo reikšmę santykiams, emocinį ryšį⁶². Tačiau net pripažinus, kad transformacijos laikotarpiu informacijos lytinio raštingumo temomis buvo galima rasti, ji buvo skirta suaugusiems – vaikai ir paaugliai liko parašėse.

Šiame kontekste itin reikšminga tapo 1988 m. žurnale *Jaunimo gretos* pirmą kartą pasirodžiusi gydytojo psichiatro Levo Kovarskio rubrika „Meilės paslaptys“⁶³. Pasak redakcijos, rubrikos atsiradimą paskatino nuolatiniai skaitytojų prašymai ir noras plačiau kalbėti apie intymų bei seksualinį gyvenimą⁶⁴. Rubrika nagrinėjo bazinės seksualumo temas: lytiškumo sampratą, brendimo procesus, pirmuosius lytinius santykius, kontracepciją ir ankstyvuosius nėštumo požymius, taip pat pateikė pagrindinių sąvokų žodyną (masturbacija, klitoris, erotika, seksas, reprodukcija ir kt.).

Sprendžiant iš turinio, rubrika siekė realistiškai atliepti faktines skaitytojų žinias, užuot rėmusis abstrakčiais normatyviniais lūkesčiais. Skaitytojai galėjo siųsti jiems rūpimus klausimus ir sulaukti atsakymų vėlesniuose numeriuose⁶⁵. Skaitytojų susidomėjimas buvo itin didelis, per kelis mėnesius po pirmojo rubrikų pasirodymo redakcija gavo apie 500 laiškų su pritarimais, pageidavimais ir klausimais, į visus atsakyti nebuvo įmanoma.

Tokio pobūdžio turinys jaunimui skirtame žurnale buvo naujovė. Rubrika skyrė nemažai dėmesio tarpasmeniniams santykiams, savęs pažinimui ir brandos temoms, tačiau vengė moralizavimo. Ikivedybinis ar nevedybinis seksas nebuvo demonizuojamas, priešingai nei iki tol dominavusioje literatūroje, kurioje lytiniai santykiai buvo aptariami mediciniškai ir išskirtinai šeimos gerovės ir reprodukcijos kontekste⁶⁶. Nors dalis pateikiamos informacijos iš šiandienos perspektyvos gali atrodyti pasenusi, žurnalas išsi-

⁵⁹ Dar sovietmečiu *Tarybinės moters* priede *Pagrindukas* pasirodydavo su lytiškumu susijusių temų, tačiau jos dažniausiai būdavo siejamos su motinyste ir reprodukcija, intymiu šeimos gyvenimu.

⁶⁰ L. Šumskaitė, G. Rapolienė, 2019, p. 139; A. Maslauskaitė, 2002.

⁶¹ Statistikos duomenimis, 1992 m. populiariausią žurnalą Lietuvoje *Moteris* per pastaruosius 6 mėnesius buvo skaitę ar vartę net 36 % respondentų. Žr. V. Gaidys, D. Tureikytė, 2015, p. 135.

⁶² Interviu, Vitalijus Žukas, 2025 04 01, Kaunas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė.

⁶³ Nors skiltį vedė Levas Kovarskis, joje rašyti ir atsakyti į klausimus skyrelio vedėjas kvietė kitus specialistus: ginekologes, vaistininke, psichoterapeutes. Skelbė vertimus iš užsienio šalių knygų lytinio švietimo tema ir pan.

⁶⁴ *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 2, p. 17.

⁶⁵ Aktualiausias klausimų grupės: pastojimas (ar galima pastoti pirmo lytinio akto metu? Ar galima pastoti sėklai išsiliejus ant lytinių lūpų? Ar gali moteris pastoti, jei yra nėščia?), mergystės plėvė (kaip elgtis, kad neskaudėtų? Ar mergystės plėvė gali užgyti?), taip pat psichologiniai klausimai (apie pavydą, ištikimybę, prisirišimą).

⁶⁶ V. Klumbys, T. Vaiseta, 2022, p. 146.

skyrė empatišku tonu, dėmesiu individo patirčiai ir suvokimu, kad seksualiniai santykiai reikalauja sąmoningo elgesio, mokymosi ir praktikos, o ne tik bauginimo neigiamomis pasekmėmis (nėštumu, abortu ar venerinėmis ligomis). Nevengta pateikti ir konkrečios, net „techninės“ informacijos, kurios kitur tuo metu gauti buvo beveik neįmanoma. Pavyzdžiui, aptariant pirmąją seksualinę patirtį išsamiai aptarti ne tik jausmai, kurie gali kilti (baimė, nerimas), bet ir pateikti aiškūs, konkretūs patarimai ir veiksmai:

Žinokite, kad „pirmąją naktį“ visai nebūtina atlikti koitusą, nebūtina įkišti varpą į makštį. Šį ir dar kelis kartus jūs galite apsiriboti glamonėmis, petingu ir net šitaip patirti orgazmą. Geriau vienas kitą pažinsite, apsisprausite. <...> Vėliau, petingo metu galima pabandyti ranka įstatyti varpą į makštį, bet vėlgi, neįstumiant jos giliau, leisti moteriai ir sau pačiam apsiprasti su naujais potyriais.⁶⁷

Reakcija į tokius techninius patarimus buvo ryški. TSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus etikos sekcijos biuro ir Lietuvos TSR pedagogų draugijos komunistinio auklėjimo sekcijos iniciatyva buvo suburta diskusinė teisininkų, pedagogų, medikų grupė⁶⁸. Tik vienas iš diskutantų, filosofas Nikodemus Juršėnas, pasisakė palankiai, pabrėždamas tiek jaunimo poreikį gauti lytinio raštingumo informaciją, tiek pritarė tokią informaciją pateikimo būdai. Kiti, net pripažindami lytinio švietimo svarbą, abejojo, ar „tikslinga pateikti šį aspektą populiariame žurnale, o ne tam skirtoje rimtoje brošiūroje“⁶⁹. Diskusijoje daug dėmesio skirta nuostatai, kad svarbiau „formuoti dorovinę asmenybę ir kelti dvasingumą“⁷⁰, o ne aiškinti technikos klausimus. O kai kurie apskritai tokius straipsnius laikė „seksualiniu barbarizmu ir viešu pornografijos skelbimu“ ir siejo su didėjančiu smurtu, abortais ir ankstyvais nėštumais⁷¹. Redakcija susilaukė ir kai kurių skaitytojų nepasitenkinimo. Šie piktinosi tariamu „Lietuvos tvirkinimu“:

Jūsų žurnalo numeryje didelę dalį užima sekso tema. <...> Kol niekas nemokė tokių dalykų ir nepilnametės negimdė. O kas dabar darosi? Nejau jūs, protingi žmonės, nesuprantate, kad paaugliai, prisiskaitę Jūsų siūlomų „lytinio sujaudinimo būdų ir technikos“, užsinorės išbandyti tai praktiškai.⁷²

Šie pavyzdžiai patvirtina, kad tiek vėlyvuosiu sovietmečiu, tiek transformacijos laikotarpio pradžioje seksualumo tema buvo griežtai medikalizuota, lytinis švietimas laikytas išimtinai gydytojų kompetencijos sritimi, o viešas kalbėjimas galimas tik specializuotose, „rimtuose“ leidiniuose. Tokia nuostata ne tik riboja informacijos sklaidą, įvairovę, bet ir aiškiai reglamentavo, kas turi teisę apie tai kalbėti, taip užtikrinant tik institucionalizuotą seksualumo diskursų sklaidą.

Analizuojant ryškėja du vienas kitam iš dalies prieštaraujančys, tačiau kartu veikę diskursai: 1) seksualumo tema šnekėti galima, bet tik specialistams, t. y. sritis rezervuota

⁶⁷ *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 5, p. 22.

⁶⁸ *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 9, p. 22–23.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 6, p. 22.

išskirtinai medikams (net psichoterapeutai yra įtarimo zonoje); 2) informacija jaunimui gali padaryti daugiau žalos nei naudos, todėl juos reikia „apsaugoti“, neteikti jiems jokių „instrukcijų“. Tyla yra kalbėjimo būdas. Šie diskursai kartais prieštarauja vienas kitam, tačiau turi itin ryškų bendrą vardiklį – nuostatą, kad jauni žmonės nėra pajėgūs savarankiškai apsispręsti ar kritiškai vertinti informaciją. Pirmasis modelis siūlo jiems pateikti tik ekspertų patvirtintą medicininę ir moralinę informaciją, o antrasis – visai nekalbėti, kol jie „nebus pasirengę“, t. y. kol nesuaugs.

Tokių nuostatų kontekste Kovarskio vedama rubrika neatitiko nė vienos iš dominuojančių paradigmos ir būtent dėl to kėlė įtampą. Žinių poreikis buvo akivaizdus, skaitytojai (-os) siuntė redakcijai asmenines istorijas, pasakojo, kaip šie tekstai jiems padėjo, ir reiškė nepritarimą profesionalų pozicijai⁷³. Ši įtampa išryškino gilesnį klausimą, kuris nuolat lydėjo lytiškumo ugdymo diskursą analizuojamu laikotarpiu – kas turi teisę formuoti jaunų žmonių žinojimą apie kūną, seksualumą ir intymumą? Rubrika baigėsi 1992 m. Tikslios užbaigimo priežastys iš išlikusių *Jaunimo gretų* numerių nematomos, tačiau tarp galimų veiksnių – pagrindinio rubrikos vedėjo Kovarskio emigracija į Suomiją⁷⁴. Lytiškumo ugdymo temos žurnale buvo tęsiamos, integruotos į žurnalo puslapius be konkrečios rubrikos.

„Raudonasis puslapis“: ryškiausias dešimtmečio lytiškumo ugdymo balsas

1994 m. pradėtas leisti naujas žurnalas merginoms *Panelė* ir netrukus išpopuliarėjo ginekologės Vaivos Eringytės vedama jo skiltis „Raudonasis puslapis“. Galima teigti, kad ši rubrika tapo savitu XX a. dešimtojo dešimtmečio fenomenu⁷⁵ ir daugeliui merginų bei vaikinių vienu svarbiausių lytinio švietimo šaltinių, juo labiau kad lygiaverčių alternatyvų tuo metu faktiškai nebuvo. Tarp to meto periodinių leidinių *Panelė* neabejotinai buvo atviriausiai ir nuosekliausiai lytiškumo temą plėtojęs žurnalas, visada reaguojantis į skaitytojų klausimus.

Nuoseklumas kartu su atpažįstamu Vaivos balsu lėmė rubrikos virsimą kultūriniu reiškiniu. Kitaip nei tuo metu dominavęs medikalizuotas ar moralizuojantis diskursas, „Raudonasis puslapis“ kalbėjo apie seksualumą atviriau, konkrečiau, plačiau – ne tik apie ankstyvo nėštumo ir LPL grėsmę. „Raudonasis puslapis“ išsiskyrė prieinamumu ir funkciniu progresyvumu. Kiekviename numeryje buvo atsakoma į skaitytojų klausimus, be to, skaitytojos galėjo anonimiškai ir nemokamai pasikonsultuoti su gydytoja telefonu. Informacija buvo pateikiama kuo aiškiau ir konkrečiau, dažnai taip, kad merginos galėtų ją išsikirti ar išsaugoti ateities. Pagrindinės temos apėmė menstruacinį ciklą, kontracepciją, santykių temas, lytinį aktą, „normalumo“ ribas, abortą ir lytiškai plintančias ligas. Laikui bėgant Eringytė įgavo ne tik ekspertės, bet ir personažo bruožų. Empatiškas,

⁷³ Pavyzdžiui, *Jaunimo gretos*, 1989, Nr. 3, p. 28–29.

⁷⁴ L. Kovarskis, 2019, p. 2.

⁷⁵ Tai liudija ir Lauros Stasiulytės sukurtas meno kūrinys „Iš panelių gyvenimo“, 2001, MO kolekcija, <https://kolekcija.mo.lt/lt/Art/114945>.

ironiškas, kartais griežtas, bet visada prieinamas balsas, į kurį skaitytojos kreipdavosi asmeniškai: „Vaiva, padėk“, „Vaiva, pasakyk...“ Kitaip nei tėvai, mokytojai ar filmai, ji atsakydavo į klausimus, kurie kitur likdavo nutylėti. *Jaunimo gretose*, *Moteryje* ir kituose žurnaluose vyravo išsamesni straipsniai arba ilgesni atsakymai į pavienius klausimus. *Panelė* išsiskyrė tuo, kad vienu metu buvo atsakoma į daugybę trumpų, įvairių klausimų⁷⁶. Šumskaitės ir Rapolienės bevaikystės diskurso 1991–1996 m. moterų žurnaluose tyrimas rodo, kad *Panelės* žurnalas dešimtmečio viduryje buvo vienas liberaliausių reprodukcinio pasirinkimo klausimais⁷⁷.

Tačiau atidžiau analizuojant klausimų ir atsakymų turinį matyti, kad griežtas tonas, ironija ar šmaikštumas buvo ne vien Vaivos personažo bruožas, bet ir nuoseklus ribų žymėjimas. Pavyzdžiui, į klausimą: „Draugės mama kažkaip pastebi, kad dukra turėjo lytinius santykius. Sako, jog atspindi veide. Ar gali taip būti? Jei gali, tai kas tuomet keičiasi mergaitės veide? Jurga, 16 m.“, Vaiva atsako vienu žodžiu: „Žvilgsnis“⁷⁸, arba „Kaip mylimam žmogui atsakyti, kad nenori santykiauti, kad jis nesupyktų? Andželika, 16 m.“ Atsakoma: „Paprastai.“⁷⁹ Tokie atsakymai, nors šmaikštūs, faktiškai palikdavo skaitytojus be atsakymo ir kartu aiškiai nubrėždavo ribą tarp „rimtų“ ir „nerimtų“ klausimų. Svarbu tai, kad šie klausimai apskritai buvo spausdinami, juk redakcija galėjo juos tiesiog atmesti, tačiau pasirinkimas juos publikuoti net su ironišku atsakymu pats savaime siuntė žinutę, kad „yra blogų klausimų“.

Visiškai kitaip žurnale buvo kalbama apie abortą. Vaivos pozicija šiuo klausimu buvo aiški ir griežta, ji pasisakė prieš abortus, neretai apeliuodama į skaitytojų sąžinę. Pavyzdžiui, atsakydama į klausimą: „Pasidarius pirmą abortą, ar pagimdytas kitas kūdikis nejaus psichinės įtampos, ar neturės žindymo manijos? (Alina, 17 metų)“, Vaiva teigė, kad „nauja gyvybė čia niekuo dėta. Tai tik tavo psichologinės problemos, nes tu žinosi, kad nuostabaus pirmojo mažylio pati atsisakei“⁸⁰. Tokie atsakymai abortą pateikė labiau kaip moralinę klaidą ir asmeninę kaltę, nei kaip medicininį ar socialinį sprendimą.

Vaiva aktyviai pasisakė prieš ankstyvą lytinį gyvenimą, skatindama susilaikyti iki pilnametystės, tačiau į nepilnametėms, jau pradėjusioms lytinius santykius, kilusius klausimus atsakydavo ir joms patardavo, šitaip neišstumdamą jų už diskurso ribų. Šis požiūris atskleidžia specifinę rubrikos logiką. Moralinis idealas buvo skelbiamas, tačiau nuo jo nukrypusios skaitytojos nebuvo ignoruojamos. Moralinis aborto vertinimas šioje retorikoje veikė kaip įspėjimas, rodantis, kur gali nuvesti „neatsakingi santykiai“. Taip tarp dviejų temų formavosi nuoseklus priežastinis ryšys. Ankstyvieji lytiniai santykiai buvo pateikiami kaip rizikos veiksnys, o abortas – kaip jo moralinė pasekmė.

⁷⁶ Negalima atmesti galimybės, kad dalis klausimų buvo siųsti norint pajuokauti ar sukurti pačios redakcijos. Vis dėlto net ir tokiu atveju jie atspindėjo tai, ką redakcija laikė tipiška skaitytojų patirtimi, ir tai, kokias seksualumo įtampas, normas ar žinias norėjo perteikti skaitytojams.

⁷⁷ L. Šumskaitė, G. Rapolienė, 2019.

⁷⁸ *Panelė*, 1999, Nr. 3.

⁷⁹ *Panelė*, 1997, Nr. 7, p. 39.

⁸⁰ *Ibid.*

Homoseksualumo (ypač moterų) klausimai XX a. dešimtajame dešimtmetyje lytinio švietimo kontekste beveik nebuvo aptariami. *Panelėje* tokie klausimai⁸¹ buvo ignoruojami, susitelkiama į kitas klausimo detales arba jie interpretuojami kaip tiesiog brandos stoka ir „neperėjimas į aukštesnį bendravimo lygį – draugystę su priešinga lytimi“⁸². Seksologas ir psichoterapeutas Žukas prisimena, kad homoseksualumo tema vyravo toks didelis informacijos vakuumas, kad „net nebuvo motyvacijos šnekėti“⁸³. Nors *Jaunimo gretos* ir *Panelė* kai kuriais aspektais buvo progresyvi (nedemonizavo masturbacijos ar ikisantuočinio sekso), neheteroseksualus jaunimas liko faktiškai išstumtas iš seksualumo diskurso.

Informacijos vakuumą iš dalies galėjo užpildyti homoseksualams skirti leidiniai *Naglis* ir *Amsterdamas*, kuriuose aptartos higienos, saugaus sekso ir prezervatyvų naudojimo temos, tačiau jų tiražai buvo itin maži, o įsigijimą slopino socialinė stigma, be to, turinys buvo orientuotas į suaugusiuosius. Dėl šių priežasčių neheteroseksualūs paaugliai faktiškai neturėjo prieigos prie patikimos ir jiems pritaikytos informacijos.

„Neprovokuokite savo elgesiu ar išvaizda“: kaltė, tylą ir prievartą

Vienas ryškiausių dešimtojo dešimtmečio lytiškumo diskurso bruožų – siauras seksualinės prievartos supratimas ir jos nuvertinimas. Požiūris į prievartą atspindėjo platesnį to meto visuomenės supratimą apie seksualinį smurtą. Tai iliustruoja ir 1995 m. *Panelės* žurnale surengtas konkursas „Ištvirkę mokytojai“, kuriame redakcija kvietė skaitytojas pasidalinti istorijomis, nes „juk mūsų mokytojai ir dėstytojai ne angelai: jų būna – ir piktų, ir isterikų, o kartais – siaubingas dalykas – vulgarių ir patvirkusių!“⁸⁴. Geriausiai istorijai buvo žadamas prizas – odinė kuprinė. Į konkursą atsiųsti pasakojimai turėjo aiškių seksualinio smurto, priekabiavimo ir (ar) išnaudojimo bruožų. Tačiau toks elgesys buvo pateikiamas kaip keistenybė, charakterio yda, o ne kaip baudžiamąją atsakomybę užtraukiantis veiksmas. Tai atskleidžia, kad to meto diskurse trūko ne tik kalbos tokioms patirtims įvardyti, bet ir konceptualaus rėmo, kuris leistų jas atpažinti kaip sisteminio pobūdžio smurtą.

Spaudos analizė rodo, kad „pati kalta“ naratyvas, kurį Kareniauskaitė ir Černevičiūtė įvardijo kaip sovietmečio bruožą⁸⁵, buvo gajus ir XX a. dešimtame dešimtmetyje. Lietuvoje atlikti tyrimai liudija ne tik apie didelį seksualinio smurto paplitimą visuomenėje,

⁸¹ Pavyzdžiui: „Įsimylėjau savo geriausią draugę, bet toji nežino. Vaikiniai manęs visai nedomina. Ką man daryti? Dvilė, 13 m.“ Ats.: „Trylikos metų būdamas svetimų žmonių dar nemylime, o tik mokomės draugauti su tos pačios lyties atstovais. Tokių metų daugelį mergaičių priešinga lytis dar ne ypač domina ir yra normalu. Taigi nieko daryti nereikia, o tiesiog reikia tai žinoti, kad „nepridurniuotum““ (1998 m.). „Ilgą laiką draugavau su mergina. Tačiau dabar patinka vaikinai. Kaip jai pasakyti, kad neįžeisčiau. Kurį pasirinkti? Padėk! Jolanta, 15 m.“ Ats.: „Vadinasi, pereini į aukštesnį žmonių bendravimo ir pažinimo lygį – draugystę su priešinga lytimi. Abi draugystės viena kitai netrukdo. Nepavyduolė bičiulė tave tikrai supras“ (2004 m.).

⁸² *Panelė*, 2004, Nr. 3, p. 60.

⁸³ Interviu, Vitalijus Žukas, 2025 04 01, Kaunas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė.

⁸⁴ *Panelė*, 1995, Nr. 4.

⁸⁵ S. Černevičiūtė, M. Kareniauskaitė, 2021.

bet ir apie aukų tylą. 1994 m. Baltijos tyrimų duomenimis, net 20 % moterų teigė, kad buvo bandyta jas išprievartauti, o Moterų studijų centro 1996 m. apklausa parodė, kad seksualinį smurtą bent kartą gyvenime patyrė 25,8 % moterų, tačiau į policiją kreipėsi vienetai, dauguma bijodamos viešumo ir gėdos⁸⁶. Tarp penkiolikmečių–dvidešimt penkerių metų merginų šis rodiklis buvo dar didesnis. Seksualinį smurtą, nuo priekabiavimo iki išžaginimo, nurodė patyrusios net 51 % apklaustųjų⁸⁷. Kaip pažymi Kareniauskaitė, tokio pobūdžio nusikaltimus nutylėti ir sumenkinti buvo linkę ne tik smurtautojai ir teisėsaugos pareigūnai, bet ir pačios nukentėjusiosios. Kaltės perkėlimas ant aukos buvo kultūriškai įsišaknijusi norma, o ne išimtis⁸⁸.

Tačiau teigti, kad nuo vėlyvojo sovietmečio niekas nepasikeitė, negalima. Moterims skirti žurnalai, ypač *Panelė*, ėmėsi garsiau kalbėti apie smurtą, publikavo išprievartavimų istorijas ir praktinius patarimus, kaip apsisaugoti, o tai liudija augantį visuomeninį dėmesį šiai problemai. Tačiau šis dėmesys dažnai pats reprodukovė kaltės perkėlimą aukai. „Pati kalta“ naratyvas viešojoje sferoje nebuvo atsitiktinis ar marginalus, jį aktyviai palaikė ir legitimavo įvairių sričių ekspertai. Neretai viešojoje sferoje moterims skirti „patarimai“, kaip nebūti išprievartautai, skambėjo moralizuojančiai, jos buvo skatinamos „neprovokuoti savo elgesiu ar išvaizda“⁸⁹, ir rėmėsi prielaida, kad visiškai atsitiktinių aukų pasitaiko itin retai, o daugeliu atvejų merginos „sąmoningai išprovokuoja nusikaltimą“ arba „nesąmoningai jį skatina įžūliai atrodydamos“⁹⁰.

„Raudonajame puslapyje“ dalis merginų dalijosi tokiomis priekabiavimo, išnaudojimo ar išprievartavimo patirtimis. Tačiau atsakymai dažnai apsiribodavo patarimu „pasisakyti mamai“⁹¹ arba buvo formuluojami taip, kad smurto faktas likdavo antrame plane. Tai nebūtinai atspindi sąmoningą norą nuvertinti merginų išgyvenimus, greičiau liudija apie tuo metu vyravusį specializuotų žinių, tinkamos kalbos trūkumą. Nepaisant to, praktinis tokių atsakymų poveikis buvo tas pats – smurto patirtis redukuojama į techninį klausimą, o smurto faktas nustumiamas į paraštę.

Tai ypač ryškiai iliustruoja 2002 m. atsakymas į aštuoniolikmetės laišką, kuriame ji pasakoja vaikystėje patyrusi kaimyno prievartą:

Mane vaikystėje, kai buvau 6 ar 7 metų, išprievartavo kaimynas. Dabar jis jau miręs. Tuomet nesupratau, ką jis daro. Miglotai atsimenu, kad kraujo nebuvo, tik labai skaudėjo. Noriu paklausti, ar aš turiu mergystės plėvę? Aleksandra, 18 metų. Ats.: „Tikriausiai turi. Pasikalbėk apie tai su savo ginekologu. Iš tavo pasakojimo susidaro įspūdis, jog buvai tvirkinama, bet neišprievartauta.“⁹²

⁸⁶ *Smurtas prieš moteris ir vaikus Lietuvoje*, 1997, p. 18.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 31.

⁸⁸ M. Kareniauskaitė, 2019, p. 127.

⁸⁹ *Panelė*, 1995, Nr. 8, p. 13.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 12.

⁹¹ Pavyzdžiui: „Man patinka vyresnio amžiaus vyrai. Prieš mėnesį santykiavau su draugės tėvu. Jam 40 metų. Jis nori dar. Ką man daryti? Skubiai atsakyk.“ Birutė, 13 metų. Ats.: „Su drauge nebedraugauti, su jos tėvu nebesantykiauti, pasisakyti savo mamai. Trylikos metų panelei vyresnis vyras gali tik būti svajonių vyro idealo prototipas, o ne lytinis partneris.“

⁹² *Panelė*, 2002, Nr. 3.

Šiuo atveju patirta prievarta vertinama beveik vien pagal fiziologinį kriterijų – *mergystės plėvės* pažeidimą, tarsi tik penetracinis aktas galėtų būti laikomas „tikru“ išprievartavimu. Tokia nuostata buvo giliai įsišaknijusi viešajame diskurse ir ilgą laiką įtvirtinta Lietuvos teisės aktuose⁹³. Taip neretai rūpestį nuo patirto smurto perkeliančios „nekaltybės“ klausimo, kuris tradiciškai siejamas su reputacija, „padorumu“ ir socialine verte. Tariama „nekaltybė“ dažnai tapdavo svarbesnė už prievartos faktą, tai atskleidžia platesnę binarinę schemą, pagal kurią moteris skirstoma į „mergaite“ ir „moterį“. Ši schema buvo itin plačiai paplitusi visuomenėje, o klausimai apie mergystės plėvę ir „nekaltybę“ *Panelėje* sudarė itin reikšmingą dalį visų žurnale užduotų klausimų.

Išvados

Tai, kad 1988–2004 m. Lietuvos mokyklose nebuvo nuoseklios lytiškumo ugdymo programos, nėra nei atsitiktinė spraga, nei neutrali tyla – tai sąmoningas pasirinkimas. Archyviniai dokumentai rodo, kad atsakingos institucijos poreikį kalbėti apie lytiškumą mokyklose iš esmės pripažino, tačiau nuosekliai atmetė tarptautiniais sveikatos ir žmogaus teisių principais paremtas programas ir pirmenybę teikė „šeimos rengimo“ perspektyvai ir su ja glaudžiai susijusiai Katalikų bažnyčios paradigmai bei Bažnyčios kaip politinės veikėjos vaidmeniui. Vakuumą, susidariusį dėl aiškių gairių ir programų nebuvimo, užpildė įvairūs veikėjai – nuo nevyriausybinių organizacijų ir katalikiškų organizacijų iki sektantinio pobūdžio iniciatyvų, kurių veikimą mokyklose valstybė reguliavo reaktyviai, o ne proaktyviai. Nesukūrusi lytiškumo ugdymo modelio, švietimo sistema iš dalies prarado ir galimybę šią erdvę analizuoti ir kontroliuoti.

Jaunimo spauda suteikė jaunimui prieinamesnės, atviresnės ir praktiškesnės informacijos. „Meilės paslaptys“ ir „Raudonasis puslapis“ išsiskyrė empatišku tonu, konkrečiais atsakymais į skaitytojų klausimus ir suvokimu, kad jaunų žmonių seksualinė patirtis yra reali, nepriklausomai nuo to, ar institucijos ją pripažįsta. *Panelė* XX a. dešimtajame dešimtmetyje buvo vienas liberaliausių žurnalų lytiškumo atžvilgiu. Tačiau ši neformali lytiškumo ugdymo erdvė nebuvo laisva nuo normatyvinių apribojimų. Ji reprodukovė heteronormatyvumą, moralizavo abortą ir patvirtino siaurą seksualinės prievartos sampratą. Jaunimo spauda nebuvo alternatyva sistemingam lytiškumo ugdymui, ji buvo jo pakaitalas.

Informacijos stoka turėjo konkrečių pasekmių. Jaunimas susidūrė su lytiškumu, tačiau be įrankių jį suprasti ar informuotai reaguoti. 2023 m. įsigaliojusi „Gyvenimo įgūdžių programa“ sukėlė naują dezinformacijos bangą socialiniuose tinkluose, o lytiškumo

⁹³ 1988–2000 m. Lietuvoje galiojo 1961 m. LTSR priimtas Baudžiamasis kodeksas. Išžaginimas (118 str.) jame suprantamas kaip „Lytinis santykiavimas, pavartojant fizinį smurtą ar grąsinimus arba pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle“. Teisės terminais, išžaginta galėjo būti tik moteris, o „lytinis santykiavimas“ buvo suprantamas siaurai – kaip vaginalinė sueitis, t. y. tik vyro varpos įstūmimas į moters makštį. O 2000 m. priimto (įsigaliojusio 2003 m.) Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 149 str. išžaginimo sąvoka tapo lyčiai neutrali, tačiau LAT praktikoje išaiškinta, kad tai apima tik vaginalinę sueitį, o priverstiniai analiniai, oraliniai ar kitokie lytiniai veiksmai kvalifikuojami atskirai – kaip seksualinis prievartavimas (BK 150 str.). Tad interpretuojama taip, kad išžaginimo atveju lytinė aistra tenkinama *natūraliu* – vaginaliniu – būdu. O seksualinio prievartavimo atveju lytinė aistra tenkinama *nenatūraliu* būdu, o analiniu, oraliniu ar kitokio fizinio sąlyčio būdu. Kitaip sakant, teisės sistemoje atsispindi kultūros suformuotos nuostatos, koks seksas yra „tikras“, o koks ne.

ugdymo dalis ir toliau lieka dažniausiai mokyklose aplenkiamą programos temą. Ginčas dėl programų visada buvo ginčas dėl jaunų žmonių teisės žinoti ir jis tebėra neišspręstas. Šis tyrimas leidžia dabartinių debatų dalyvius matyti ne kaip reaguojančius į naujus švietimo iššūkius, o kaip tęsiančius tą patį scenarijų, kuris susiformavo ir įsitvirtino Nepriklausomybės pradžioje.

Bibliografija

- Beaumont K., Maguire M., 2013 – Karolina Beaumont, Marcia Maguire, *Policies for Sexuality Education in the European Union*, Brussels: European Parliament, Policy Department C, 2013.
- Bėčiūtė K., 2024 – Kotryna Bėčiūtė, „Erotikos ir pornografijos reguliavimas viešojoje sferoje nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje: Vilniaus atvejis (1990–1996)“, in: *Information & Media*, 2024, Vol. 100, p. 52–69, <<https://doi.org/10.15388/Im.2024.100.4>>.
- Bytautas M., Daukilas S., 2023 – Mindaugas Bytautas, Saulius Daukilas, „Vertybių naratyvai lytiškumo ugdymo temomis: pedagogų pasirėngimas ar atsitraukimas?“, in: *Pedagogika*, 2023, t. 150, Nr. 2, p. 146–170, <<https://doi.org/10.15823/p.2023.150.8>>.
- Bruzgelevičienė R., 2008 – Rūta Bruzgelevičienė, *Lietuvos švietimo kūrimas 1988–1997*, Vilnius: Sapnų sala, 2008.
- Černevičiūtė S., Kareniauskaitė M., 2021 – Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, „Pati kalta?“ *Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2021.
- Daudaravičienė V., 2001 – Virginija Daudaravičienė, „Lytinis ugdymas ar lytinis švietimas?“, in: *Pedagogika*, 2001, t. 49, p. 43–54.
- Dėl Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos patvirtinimo, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos įsakymas Nr. ISAK-179, 2007 m. vasario 7 d. [interaktyvus], in: <https://www.e-tar.lt/portal/de/legalAct/TAR.9D35F3996752> [žiūrėta 2026 05 06].
- Dobrowolska A., 2025 – Anna Dobrowolska, *Polish Sexual Revolutions: Negotiating Sexuality and Modernity behind the Iron Curtain*, Oxford: Oxford University Press, 2025.
- Gaidys V., Tureikytė D., 2015 – Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, *Visuomenės nuomonės Lietuvos tyrimai istorinio lūžio laikotarpiu. Viešosios nuomonės tyrimų centro tyrimai 1989–1993 metai*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2015.
- Gaigalienė M., 2000 – Marytė Gaigalienė, „Rengimo šeimai tendencijos“, in: *Pedagogika*, 2000, t. 43, p. 65–82.
- Giniotaitė A., 2018 – Akvilė Giniotaitė, „Lytiškumo ugdymas: esamos ir galimos tapatybės. Nuo postmodernizmo posthumanizmo link“, in: *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2018, t. 40, p. 155–168, <<https://doi.org/10.15388/ActPaed.2018.0.11894>>.
- Giniotaitė A., 2024 – Akvilė Giniotaitė, *Ne-nutylėtos lytiškumo ugdymo plotmės suaugusiųjų naratyvuose*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2024.
- Gradska Y., Kondakov A., Shevtsova M., 2020 – Yulia Gradska, Alexander Kondakov, Maryna Shevtsova, „Post-socialist Revolutions of Intimacy: An Introduction“, in: *Sexuality & Culture*, 2020, Vol. 24, p. 359–370, <<https://doi.org/10.1007/s12119-020-09706-8>>.
- Haldre K., Part K., Ketting E., 2012 – Kai Haldre, Kai Part, Evert Ketting, „Youth Sexual Health Improvement in Estonia, 1990–2009: The Role of Sexuality Education and Youth-Friendly Services“, in: *European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 2012, Vol. 17, No. 5, p. 351–362, <<https://doi.org/10.3109/13625187.2012.696751>>.
- Hearne S., 2023 – Siobhán Hearne, „Broadcasting Communist Morality: Sex Education in Soviet Latvia“, in: A. Toropova, C. Shaw (eds.), *Technologies of the Mind and Body in the Soviet Union and Eastern Bloc*, London: Bloomsbury Academic, 2023, p. 65–82.
- IPPF European Network, 2006 – International Planned Parenthood Federation European Network, *Sexuality Education in Europe: A Reference Guide to Policies and Practices*, Brussels: IPPF European Network,

- 2006 [interaktyvus], in: https://www.dge.mec.pt/sites/default/files/Esaude/sexuality_education_in_europe.pdf [žiūrėta 2025 05 06].
- Kareniauskaitė M., 2019 – Monika Kareniauskaitė, „Gender-Based Violence in Lithuania During Late-Soviet Period and Post-Soviet Transformation“, in: *Kriminologijos studijos*, 2019, t. 7, p. 104–132, <<https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2019.7.5>>.
- Kivelä J., Haldre K., Part K., Ketting E., Baltussen R., 2014 – Jari Kivelä, Kai Haldre, Kai Part, Evert Ketting, Rob Baltussen, „Impact and Cost-Effectiveness Analysis of the National School-Based Sexuality Education Programme in Estonia“, in: *Sex Education*, 2014, Vol. 14, Iss. 1, p. 1–13, <<https://doi.org/10.1080/14681811.2013.813386>>.
- Klumbys V., Vaiseta T., 2022 – Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022.
- Kościańska A., 2021 – Agnieszka Kościańska, *To See a Moose: The History of Polish Sex Education*, trans. P. Palmer, New York: Berghahn Books, 2021.
- Kościańska A., Kurimay A., Lišková K., Renkin H. Z. (eds.), 2025 – Agnieszka Kościańska, Anita Kurimay, Kateřina Lišková, Hadley Z. Renkin (eds.), *The Routledge Handbook of Sexuality in East Central Europe*, London: Routledge, 2025, <<https://doi.org/10.4324/9781003204763>>.
- Kovarskis L., 2019 – Levas Kovarskis, „Kas aš esu? Apie migraciją ir tapatybę“, in: *Kultūros barai*, 2019, Nr. 10, p. 2–9.
- Lavie-Ajayi M., 2020 – Maya Lavie-Ajayi, „Informal Sex Education by Youth Practitioners“, *YOUNG*, 2020, Vol. 28, Iss. 5, p. 485–501, <<https://doi.org/10.1177/1103308819899564>>.
- Leinartė D., 2022 – Dalia Leinartė, *Neplanuotas gyvenimas: šeima sovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Aukso žuvis, 2022.
- Liobikienė T. N., 2006 – Teresė Nijolė Liobikienė, „Lietuvos katalikiškųjų šeimos centrų programos“, in: *Soter*, 2006, t. 18 (46), p. 89–108.
- Lipša I., 2022 – Ineta Lipša, „Silencing Sex Education in Soviet Latvia in the Early 1980s: The Case of the Destruction of the Book *Mīlestības vārdā* by Jānis Zālītis“, in: *Acta Medico-Historica Rigensia*, 2022, t. XV, p. 97–124, <<https://doi.org/10.25143/amhr.2022.XV.04>>.
- Lišková K., 2018 – Kateřina Lišková, *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Maminskaitė M., 2017 – Miglė Maminskaitė, „Reiškinys – Sargis, siaubas ir AIDS“, in: *Žmonės.lt*, 2017 [interaktyvus], in: <https://zmones.15min.lt/naujiena/sargis-siaubas-ir-aids-645gqOK7QoZ> [žiūrėta 2026 05 06].
- Maslauskaitė A., 2002 – Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, t. 4, p. 27–35.
- Maslauskaitė A., 2004 – Aušra Maslauskaitė, *Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje*, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004.
- Navickaitė R., 2024 – Rasa Navickaitė, „Gender Complementarity and Sexual Deviance in Late Soviet Lithuanian Expert and Pedagogical Texts“, in: *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 2024, Vol. 10, Iss. 3, p. 40–54, <<https://doi.org/10.17356/ieejsp.v10i3.1244>>.
- Navickaitė R., 2023 – Rasa Navickaitė, „In the Name of Love? Sexuality, Gender, and Soviet Morality in the Late Soviet Baltic States“, in: *Themenportal Europäische Geschichte*, 2023 [interaktyvus], in: <https://www.europa.clío-online.de/essay/id/fdae-116915> [žiūrėta 2026 05 06].
- Obelenienė B., 2008 – Birutė Obelenienė, *Lytiškumo ugdymo etika*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
- Obelenienė B., Narbekovas A., 2023 – Birutė Obelenienė, Andrius Narbekovas, „Lytiškumo sampratos Gyvenimo įgūdžių bendrojoje programoje vertinimas Katalikų Bažnyčios mokymo aspektu“, in: *Soter*, 2023, t. 87 (115), p. 38–54, <[https://doi.org/10.7220/2335-8785.87\(115\).3](https://doi.org/10.7220/2335-8785.87(115).3)>.
- Obelenienė B., Pūkelis K., 2004 – Birutė Obelenienė, Kęstutis Pūkelis, „Lytinis švietimas Lietuvoje ir pasaulinė reprodukcinė ideologija“, in: *Soter*, 2004, t. 13 (41), p. 109–125.

- Purvaneckas A., Purvaneckienė G., 2001 – Andrius Purvaneckas, Giedrė Purvaneckienė, *Moteris Lietuvos visuomenėje: palyginamoji tyrimų analizė*, Vilnius: Danielius, 2001.
- Shtarkshall R. et al., 2007 – Ronny Shtarkshall et al., „Sex Education and Sexual Socialization: Roles for Educators and Parents“, in: *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 2007, Vol. 39, Iss. 2, p. 116–119, <<https://doi.org/10.1363/3911607>>.
- Smurtas prieš moteris ir vaikus Lietuvoje, 1997*, Vilnius: Moterų studijų centras, 1997.
- Šukytė D., Požėla M., 2025 – Daiva Šukytė, Mindaugas Požėla, *Gyvenimo įgūdžių ugdymo bendrosios programos įgyvendinimo rekomendacijos 5–10 (II gimnazijos) klasėms*, Nacionalinė švietimo agentūra, 2025 [interaktyvus], in: <https://emokykla.lt/metodine-medziaga/medziaga/perziura/176> [žiūrėta 2026 05 06].
- Šumskaitė L., Rapolienė G., 2019 – Lina Šumskaitė, Gražina Rapolienė, „Motinystės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose“, in: *Information & Media*, 2019, Vol. 86, p. 133–156, <<https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30>>.
- Tautinė mokykla: Lietuvos vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos koncepcija*, Vilnius: Žinija, 1989.
- Ustilaitė S. (sud.), 2008 – Stasė Ustilaitė (sud.), *Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimo galimybės: tyrimo ataskaita*, Vilnius: [s. n.], 2008.
- Ustilaitė S., Kalinkevičienė A., Juškelienė V., 2009 – Stasė Ustilaitė, Aušra Kalinkevičienė, Vida Juškelienė, „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimo situacija Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose“, in: *Pedagogika*, 2009, t. 96, p. 109–115.
- Zimmerman J., 2015 – Jonathan Zimmerman, *Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education*, Princeton: Princeton University Press, 2015.